

УДК 111.11: 161.201.3

*Агнесса Пашинська***СТІЙКІСТЬ САМОІДЕНТИЧНОСТІ В БУТТІ ЛЮДИНИ**

У статті здійснено спробу знайти відповідь на запитання: що таке «стійкість самоідентичності» та яке її значення для людини? Зроблено припущення, що стійкість самоідентичності – це певна якість особистості, яка проявляється як здатність бути автентичною і найбільш очевидна в граничних ситуаціях і станах. Вона формує в особистості здібність не «хитатися» під зовнішніми впливами, спроможність діяти від себе, керуючись власними мотивами й цілями, робить людину здатною проявляти гнучкість і зберігати спокій.

Ключові слова: *стійкість, стійкість самоідентичності, буття людини, самоідентифікація, автентичність.*

*Agnessa Pashinska***FIRMNESS OF SELF-IDENTITY IN HUMAN BEING**

In the article an attempt is made to find out whether it is possible to raise the question of the «Firmness of self-identity» in philosophical discourse. The concepts of «Firmness» and «Firmness of self-identity» are investigated as well as the significance of these phenomena for human life. The study relies on hermeneutics and comparativistics methods. It is also investigating a matter how a person can find himself and what can help him to remain faithful to himself.

By the firmness of self-identity is understood the quality of a person to be himself in all life circumstances, to be true to your own personal identity. «Firmness» is a broader concept and is often used to express perseverance, courage. It is more focused on changing the external world, while the resilience of self-identity emphasizes the desire of a person to preserve the internal one.

Attention is drawn to the difference between the stable self-identity and self-identity resistance. Strong self-identity indicates the properties of the self-identity, its stability. In the firmness of self-identity, «firmness» is addressed to the stability of the individual, while the self-identity may be changed.

As a result, it was found that the resilience of self-identity forms an authentic self-identity of a person, provides a person's ability to display a flexible self-identity and quick adaptation to changes.

Key words: *firmness, firmness of self-identity, vitality, psychological firmness, ideological firmness, human being, self-identification, authenticity, selfhood.*

*Агнесса Пашинская***СТОЙКОСТЬ САМОІДЕНТИЧНОСТІ В БЫТИИ ЧЕЛОВЕКА**

В статье предпринята попытка найти ответ на вопрос: что такое «стойкость самоидентичности» и какая ее роль для человека? Сделано предположение, что стойкость самоидентичности – это определенное качество личности, которая проявляется в аутентичном бытии и наиболее очевидна в предельных ситуациях и состояниях. Она формирует в человеке способность не «шататься» под внешними воздействиями, а также возможность действовать от себя, руководствуясь собственными мотивами и целями, делает личность способной проявлять гибкость и сохранять спокойствие.

Ключевые слова: *стойкость, стойкость самоидентичности, бытие человека, самоидентификация, аутентичность.*

Що таке стійкість? Чи може бути стійкість самоідентичності? Якщо може, то яке її значення в житті людини? Чи зможе набуття стійкості самоідентичності допомогти особистості, не втрачати себе у світі, який постійно змінюється?

У філософському дискурсі словосполучення «стійкість самоідентичності» не поширене. Проте є багато міркувань про ці два феномени окремо. Поєднуючи їх, ми прагнемо дослідити шлях досягнення стійкості самоідентичності. Гіпотетично вона є певною здатністю людини до збереження та прояву усвідомленої сутності себе.

У житті людини стійкість часто тлумачать як здатність відстоювати свої інтереси. Е. Фромм звичний ряд цінностей, який ми часто можемо почути в повсякденному житті, – віра, надія, любов, розглядає в іншому порядку, додаючи концепт «сійкість»: надія, віра, стійкість. Автор пише: «В структурі життя з надією та вірою пов'язаний ще один елемент: хоробрість чи... стійкість. Стійкість, мабуть, найменш двозначне поняття, тому що сьогодні хоробрість частіше використовується, щоб виразити відсутність страху перед смертю, чим хоробрість жити» [1, с. 18]. Таким чином,

Е. Фромм пов'язує стійкість із хоробрістю жити і зазначає, що «стійкість – це здатність сказати «ні», коли світ хоче почути «так»» [1, с. 18].

Так, на противагу хоробрості жити та любити існує хоробрість умерти чи вбити. Стийкість для Е. Фромма – це спроможність відстоювати свої інтереси та слідувати їм, долаючи всі виникаючі складнощі. Така спроможність виникає внаслідок бажання жити та любити і потребує особливої стійкості особистості, щоб вона змогла подолати випробування долі і не відмовитися від свого бачення реалізації власного життя та любові, задля якихось не її власних ідеалів. Поняття хоробрості в Е. Фромма близьке за змістом до героїзму, і його можна визначити як здатність ризикувати життям задля чогось чи когось.

Ми погоджуємося з цими поглядами Е. Фромма, що стійкість не тотожна хоробрості, вона є дещо більше. Хоробрість також може мати свою стійкість, як стійкі прояви хоробрості, проте це ще не є стійкістю особистості. У Е. Фромма стійкість – це здатність діяти згідно своїм надії та вірі. Доки особистість має надію та віру, стійкість переважно є благодійною для неї та її оточення. Коли людина втрачає надію, вона сама часто стає безнадійною для суспільства, «тому що, людина не може жити без надії, той, чия надія була повністю зруйнована, має ненависть до життя. Оскільки він не творець життя, він хоче його зруйнувати... помститися за своє непрожите життя і робить це, стаючи деструктивним, так, що йому неважливо, що він руйнує – інших чи самого себе» [1, с. 20].

Так, у разі зламаних надій, неможливості чи нездатності реалізувати свої бажання і неспроможності особистості прийняти це, тобто відмовитися від одних бажань і створити інші, може виникнути деструктивна стійкість. У відчаї людина може набути стійкої деструктивної самореалізації, але якщо вона матиме темні наміри, ця особистість може досягти стійкості, проте не досягне стійкості самоідентичності, бо остання виникає там, де є любов, а не ненависть. Стийкість самоідентичності у своїх вищих проявах тісно пов'язана зі свободою і не може диктуватися жагою до помсти. Стийка деструктивна самореалізація, навіть за умов зовнішньої стійкості особистості, всередині людини створює розлад. Отже, стійкість може бути конструктивна і деструктивна.

Поняття «стійкість» виражає здібність людини до чогось. Може бути стійкість до відстоювання своїх поглядів, тобто світоглядна стійкість, стійкість до самореалізації, тобто життєстійкість, стійкість до самоідентичності, тобто стійкість самоідентичності. Стийкість «до» в результаті утворює стійке світобачення, стійку самореалізацію, стійку самоідентичність. Проте, чи є стійкість лише здібністю особистості? Чи можлива стійкість як самостійна якість особистості? Стийкість як самостійна якість особистості зумовлює її стійку здібність до чогось. Стийкість як якість особистості можна описати як стійкість бути.

Пауль Тіллх у роботі «Мужність бути» визначає мужність як «самоствердження буття всупереч небуттю» [2], яке реалізується через здатність особистості слідувати своєму особистісному началу і не розчинятися в суспільному. Так, мужність бути є актами творчості, які виражають боротьбу з небуттям. На нашу думку, протиставлення буття небуттю виникає внаслідок проблеми свободи творчості особистості. Якщо подолати цю дилему «буття–небуття», то виникає щось третє, умовно позначимо його як «буття поза буттям та небуттям». Це «третє» буде виражати вихід за межі боротьби буття з небуттям, їх синтез. Саме в таких умовах можлива стійкість особистості, яка не піддається постійним випробуванням для зламу і виникнення хиткості. Стийкість є спокоєм, а не боротьбою. Це акти творчості в любові. За умов спроможності особистості до стійкості, мужність бути не нівелюється, проте з необхідністю трансформується в мужність жити – коли, на поверхневому рівні буття, особистість може виражати боротьбу, проявляти мужність, але глибинно – вона зберігає спокій та усвідомлює свій стан любові і єдності. Спокій завжди є там, де є стійкість, хоча стійкість не завжди є там, де є спокій. Можна припустити, що спокій – це внутрішній стан особистості, що набула певної стійкості. Спокій може бути формою вираження стійкості. У цьому випадку стійкість постає як певне знання про себе. У Бхагавадгіті сказано: «Лише дія веде нас до йоги мовчання, а далі лише той, хто збавив її, втішиться в спокої сталому. Тоді він байдужий до справи, до слави, до дії, бо вищою мудрістю вже назавжди володіє» [5]. Ми вважаємо, тут йдеться про те, що наймудріший той, хто ствердився в спокої. Активність особистості, певні дії, ведуть до знань, які зумовлюють стан радісного спокою. У нашому розумінні цей спокій буде проявом набутої стійкості самоідентичності.

У християнській традиції стійкість є однією із семи моральних чеснот, а також часто згадується, коли йдеться про терпіння. У деяких перекладах Святого Письма «терпіння» перекладають як «стійкість» чи навпаки. У посланні до Римлян, апостол Павло звертається: «Нехай же завдяки Богу, який дає стійкість та втіху, у вас буде стиль думок, такий як був у Ісуса Христа» [3]. Такий вислів можна зрозуміти так, що спочатку Бог дає стійкість, а вже потім людина може досягти високоморальності. Така стійкість є чимось первинним щодо моральності. А коли ж стійкість плутають із терпінням, то

вочевидь ідеться про життєстійкість, тобто здатність особистості витримувати випробування долі на шляху до своєї мети. У християнському дискурсі такою метою є уподібнення Ісусу Христу. Однак, на нашу думку, ототожнювати стійкість із терпінням не можна. Як ми зазначали вище, стійкість сама по собі є здатністю проявляти зовнішню активність, внутрішньо перебуваючи у спокої і любові. Сам стан спокою любові можна визначити як «радісний спокій». Терпіння ж є певною жертвовністю, компромісом особистості з самою собою та навколишнім світом. Коли вона поступається частиною своїх переконань або заради досягнення якоїсь цілі, або через неспроможність відстояти свої інтереси. Терпіння близьке за змістом до стійкості, але у прояву цих якостей різне коріння. В основі терпіння – страждання, в основі стійкості – спокій. Спокій забезпечують знання, тоді як страждання виникає як спокута чи від незнання. Можливо, терпіння може бути шляхом до набуття стійкості. Проте тоді йшлося б про аскетизм. У будь-якому разі терпіння не можна ототожнювати зі стійкістю.

Г. Сковорода в його роздумах про щастя писав, що «нема нічого кращого, як отримати мирне та спокійне серце... я хотів би мати лише тверду міцність, щоб ніщо її розхитати не могло» [9, с. 339–340]. На нашу думку, філософ прагне до набуття стійкості, в основі якої був би радісний спокій. Стійкість можна розглядати як спосіб людського буття, який зумовлює щастя. Питання в тому, як досягти такого способу буття, як отримати мирне та спокійне серце? Проблема полягає і в тому, що не всі розуміють стійкість однозначно, тому, беручи за основу дослідження «стійкість», важливо розглянути це поняття в різних його проявах.

У тлумачному словнику В. Даля «стійкість» згадується в поясненні таких термінів як «самість», «енергія», а також «стійкий» у описі «твудий», «характерний» та ін. Можна побачити словосполучення «розумна стійкість» [5]. Проте тлумачення самої стійкості немає. Певно, що стійкість стосується всіх згаданих термінів. Проте, чи мав автор на увазі саме стійкість, описуючи згадані поняття? Можливо йшлося про сталість? Можна припустити стійкість самості, але енергія скоріше стала. Сталість легко сплутати зі стійкістю. Сталість частіше вживають щодо об'єкта, тоді як стійкість – до суб'єкта. Може бути стала швидкість, але все ж таки, – стійка психіка. Сталість як самостійне поняття не поширене, рідко можна побачити вираз «сталість особистості», він потребує конкретизації. Тоді як «стійкість особистості» здебільшого одразу пов'язують зі здатністю людини відстоювати власні інтереси.

Відстежити набуття стійкості особистість може в процесі самопізнання, а ствердитися в якості стійкості особистості людина здатна через пошук власної самоідентичності. До того ж, ми припускаємо, що існує «стійкість самоідентичності». Можливо було б доречно вжити вираз «сталість самоідентичності» для позначення предмету дослідження. Може бути, що це словосполучення дало б можливість уникнути зайвої множинності в читача. Сталість одразу вказує на дослідження стійкої самоідентичності, тоді як стійкість може вказувати і на дослідження можливості відстоювати свою самоідентичність. Проте стійка самоідентичність і стійкість самоідентичності не тотожні поняття. Дослідження стійкої самоідентичності вказує на можливість єдиної самоідентичності в особистості, яку більшість авторів, зрештою, зводять до набуття самості. Нас цікавить саме досягнення особистістю стійкості в розумінні здатності людини до творчості в стані радісного спокою, а також інші прояви стійкості. Доречність терміна «стійкість самоідентичності» можна обґрунтувати тим, що особистість може змінювати свою самоідентичність у широкому розумінні, водночас може залишатися основою самоідентичності; це виражатиметься як певна стійкість особистості.

Стійкість як творчість життя у стані радісного спокою нерозривна з самоідентичністю і самотворенням. Ми хочемо зосередитися на дослідженні шляху досягнення такої стійкості. Позначивши її як «стійкість самоідентичності», ми підкреслюємо зв'язок стійкості особистості з самоідентичністю. У такий спосіб можемо уникнути тлумачення стійкості як рішучості, хоробрості, мужності і т. п. Нас цікавить стійкість, яка виникає на основі глибинного розуміння себе, знання своєї людської природи. Таке знання може виникнути в результаті самоідентифікації і є самоідентичністю. Припускаємо, що така стійкість не завжди виникає сама по собі як результат здійснення самоідентичності особистістю. Водночас стійкість у значенні стійкої здатності особистості, творіння у стані любові і спокою є рідкісною здібністю виняткових людей. Ми припускаємо, що такої стійкості особистість може досягти в результаті набуття стійкості самоідентичності. Отже, ми плануємо зосередитися на дослідженні умов досягнення стійкості самоідентичності як проміжного етапу до набуття стійкості.

Таке визначення стійкості вимагає пошуку інструментів її усвідомлення. Відкрити в собі здатність до чогось людина може лише в процесі пізнання себе. Цей процес можна визначити як самоідентифікацію, результатом якої є самоідентичність. За Е. Еріксоном, «самоідентичність» – це самовизначення, особисте самосприйняття [7, с. 67]. Звертаючись до вищезгаданих роздумів Г. Сковороди про щастя, можна припустити, що щастя – це таке визначення себе, за якого людина набуває стійкості. Подібне визначення несе в собі знання, усвідомлення якого робить людину більш моральною та спо-

кійною. Це знання, ця інформація про себе не може бути сьогодні одною, а завтра іншою. Вона має бути стійкою, в значенні – сталою. Тоді йдеться про стійкість самоідентичності. Як досягти такого знання про себе? Як у ньому ствердитися?

Для того, щоб досягти стійкості, необхідно набути стійкої самоідентичності. Якщо стійкість може бути розумна, то певно вона може бути і нерозумна. Необхідно заглибитись у дослідження стійкості самоідентичності.

Отже, «стійкість» є результатом власних переконань, тривалим відстоюванням власного бачення світу, вірності йому. Водночас це поняття вживають і ситуативно, коли людина проявляє впертість. Часто таку стійкість називають «світоглядною стійкістю». Її можна протиставити «життєстійкістю».

Світоглядна стійкість зумовлена сформованим світоглядом особистості. Передбачає наявність у людини певних життєвих принципів, яким вона слідує, які пов'язані з усвідомленням навколишнього світу та власних чи нав'язаних правил існування в ньому.

Життєстійкість є відстоюванням життєвих позицій заради виживання та як слідування своїй природі. Частіше проявляється раптово в певних граничних ситуаціях, без усвідомлення причини прояву такої стійкості.

Отже, усвідомлення причин прояву стійкості може бути певним критерієм її різновиду. Це усвідомлення тісно пов'язане з самопізнанням. Самопізнання може бути природним, коли людина просто реагує на ті зміни, які відбуваються в ній, і умисним – коли людина досліджує себе. Здебільшого ці два процеси відбуваються одночасно з відхилення у природність чи свідому самоідентифікацію. Остання може вести до набуття світоглядної стійкості, а природне самопізнання скоріше є наслідком прояву життєстійкості.

Вірність одному обраному шляху також вказує на прояв певної стійкості, проте це швидше прояв сталого розвитку. Сталість на відміну від стійкості більшою мірою вказує на тривалість певного явища, відображає певні закономірності. Сталість за змістом близька до стабільності. Стабільність передбачає певну систематичність і відсутність різких змін. Сталість вказує на тривале відображення дійсності без змін. Стійкість – це здебільшого результат внутрішнього стану. Сталість утворюється за наявності певних зовнішніх умов.

Розрізнити внутрішній стан від зовнішнього можливо лише в процесі самоідентифікації. Таке розрізнення допоможе особистості уникнути сталих деструктивних проявів. Адже стійкість і близькі за змістом прояви особистості можуть бути особливо небезпечними як для самої особистості, так і для суспільства. Тому так важливо знайти орієнтири на шляху набуття стійкості та конструктивної самоідентичності.

Стійка конструктивна самоідентичність часто проявляється як урівноваженість особистості, умиротворення, тому часто стійкість у значенні стійкості самоідентичності ототожнюють зі спокоєм. У психології таку стійкість особистості визначають як психічну або психологічну стійкість [4, с. 841].

Наше розуміння стійкості особистості близьке за змістом до врівноваженості та вмиротворення, проте сталий прояв останніх, можливий лише за умов стійкості самоідентичності.

Постає запитання в чому полягає різниця між стійкістю та стійкістю самоідентичності?

Стійкість, як якість людини, більш широке поняття і включає в себе багато аспектів особистості, таких як мужність, рішучість, витривалість, впертість, світогляд та інші. Зазвичай стійкість вказує на один із цих аспектів і означає відстоювання своєї позиції у певній ситуації. Стійкість самоідентичності відображає здатність особистості до сталого самовизначення та можливості відстоювати власне бачення себе. На відміну від стійкості самоідентичності, світоглядна стійкість потребує конкретних ідей чи переконань особистості щодо устрою світу та існування в ньому, які складаються в принципи існування такої людини, і вона може стійко їх дотримуватися на практиці чи бути вірною їм у теорії. Припускаємо, що обидва різновиди стійкості взаємопроникаючі. Стійкість самоідентичності виникає опираючись на світоглядну стійкість особистості.

Нас цікавить саме «стійкість самоідентичності», а не «стійка самоідентичність», тому що в нашому розумінні «стійкість самоідентичності» відображає можливість бути вірним обраній самоідентичності, тоді як «стійка самоідентичність» близька за змістом до «сталості самоідентичності» і вказує на можливість самоідентичності до самовідстоювання. Якщо стала самоідентичність буде розумітися як встановлена, тривала, то «стійка» має натяк на суб'єктність самоідентичності, яка може бути дійовою особою щодо «Я» особистості. Наприклад, коли на глибинних рівнях особистість набула самоідентичності, скажімо вчителя, а потім прагне набути самоідентичність Людини і позбутися манер вчителя щодо інших поза професією, але ця професійна самоідентичність знову і знову дає про себе знати.

Стійкість самоідентичності має особистість за дійову особу, тому важливо дослідити, як людина може набути такої стійкості самоідентичності, за якої стійка самоідентичність не матиме самотійного впливу на свідомість людини.

Щоб уникнути плутанини між поняттями «людина» та «особистість», зазначимо, що вживаємо ці слова як синоніми. Ми розрізняємо їх смисл, проте для легшого прочитання тексту, було вирішено вживати їх синонімічно. Загалом «людина» – це жива істота виду *homo sapiens*, яка виконує призначення свого виду. Призначення людини як виду, на нашу думку полягає в досягненні нею цілісності, гармонійності і перебування в стані любові до себе, до всього та до кожного. «Особистість» – це індивідуальні характеристики людини, свідомо набуті нею, які різнять її від інших людей. «Індивідуальність» відрізняється від особистості тим, що її характеристики вроджені, які проявляються як певні позасвідомі вподобання, здібності, вади. Особистістю людина стає за певних життєвих умов.

Ототожнючи поняття «людина» та «особистість», у нашій роботі йтиметься про суб'єкт, який знаходиться на шляху від людини до Людини. Цей шлях і є пошуком стійкості самоідентичності. Проте чому самоідентичності, а не, наприклад, самовизначення, самоствердження чи самореалізації?

Самоідентичність передбачає процес самоідентифікації, який в свою чергу має справу з ідентифікаторами себе. Самоідентичність у вищих своїх проявах ідентична особистості. В свою чергу ми припускаємо, що стійкість самоідентичності у тих самих вищих проявах є автентичністю.

Самоідентифікація – це процес набуття самоідентичності. А самовизначення – це, по перше, процес, а не результат, а по-друге, самовизначення може бути і без чіткого усвідомлення ідентифікатора, тобто того, чому особистість визначила себе тотожною. З іншого боку, самовизначення може бути і результатом самоідентифікації, таким визначенням себе, коли ідентифікатори зникають, людина більше не має потреби в них. Тоді можна було б сказати, що людина самовизначилась. Але знову виникає присмак недовдоволеності: самовизначилась з чим? З сенсом буття? З професією? З своєю людською природою? Разом з тим, поняття «самоідентичність» вказує на визначення людини з тим, чим вона є.

Однак чи є набута самоідентичність становленням людини Людиною? Адже це може бути довгий шлях трансформації особистості. А самоідентичність своєю чергою не обов'язково є результатом тривалої роботи особистості над самовдосконаленням. Бути Людиною – це справа всього життя, але не можливо нею стати без знання себе, тобто не маючи, як мінімум самоідентичності, як максимум – стійкості самоідентичності. Самоідентичність тільки відкриває шлях до становлення Людиною. Після чого особистість починає здійснювати самореалізацію іншої якості, ніж до набуття самоідентичності, автентичності та стійкості. Самореалізація є кінцевим результатом самоствердження. Самоствердження – це процес удосконалення особистістю себе, тобто власної самоідентичності, через ствердження кращих своїх проявів та відсікання гірших. Таке тлумачення наближає поняття самоствердження до самовдосконалення. У вищому розумінні можна припустити, що стверджувати своє буття й означає вдосконалювати його. А з другого боку, вдосконалювати себе ще не означає стверджувати. Самоствердження себе кращого потребує дуже високого самоусвідомлення. Якщо його не має, тоді особистість стверджує ті прояви себе, які актуалізуються в процесі життєдіяльності. Самовдосконалення має ризик самоідеалізації і дуже залежить від тих ідеалів, до яких особистість прагне вдосконалити себе. Самовдосконалення не обов'язково потребує глибинного пізнання особистістю себе, особистість може вдосконалювати, наприклад, форму свого фізичного тіла, знання комп'ютерних програм. Тоді як самоствердження є ствердженням свого буття, ствердженням і відстоюванням своїх думок, почуттів, обраного напрямку розвитку. Самовдосконалення часто своїм об'єктом має щось конкретне, тоді як самоствердження переважно базується на вірі. У будь-якому разі самоідентифікація та самоідентичність передують самовдосконаленню та самоствердженню, через те, що насамперед особа визначає, що вона вдосконалює чи стверджує.

Спробуємо дати попереднє визначення «стійкості самоідентичності». Це таке визначення людиною себе, коли вона стає здатною бути автентичною в будь-яких життєвих ситуаціях. Таке тлумачення вказує на те, що стійкість самоідентичності – це певна якість особистості, яка проявляється як здатність бути автентичною і найбільш очевидна в граничних ситуаціях та станах.

Стійкість, на відміну від всіх перерахованих понять, вказує на здатність до активної творчості, тобто стійкість, виявляючи здібність не хитатися під зовнішніми впливами, виражає спроможність діяти від себе, керуючись власними мотивами й цілями, а не нав'язаними чи штучно змодельованими.

У своїх вищих проявах стійкість самоідентичності виявляє себе як відкритість до світу, породжує справжню толерантність, яка є не поступкою, а бажанням творчості та пізнання разом із Іншим. Така стійкість самоідентичності означає свободу діяльності, спонтанність, гармонічні стосунки з оточуючими та відсутність боротьби зі світом, стверджує постійні акти співтворчості, виходячи до мета-граничного буття [9].

Особистість, яка досягла стійкості самоідентичності, не лише зможе комфортно існувати у світі швидких змін, а й забезпечити собі гідну самореалізацію в ньому [7].

Література:

1. Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Э. Фромм, Перевод с англ. : П. С. Гуревич. – Москва : Айрис-пресс, 2005. – 352 с.
2. Тиллих П. Мужество быть / П.Тиллих, Перевод с англ. : О. Седакова. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 200 с.
3. Біблія [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу : <http://www.mt1016.com/ru/wol/b/r2/lp-u-ru/bi12/U/2007/45/15#h=78:388-78:508>.
4. Варій М. Й. Загальна психологія : підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Варій – [3-тє вид.]. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т., Т. 4 / В. Даль – Москва : Олма-Пресс, 2001. – 576 с.
6. Ільницький М. Бгагавадгіта / М. Ільницький – Париж ; Львів : Цвікау, – 1999.
7. Лефрансуа Г. Прикладная педагогическая психология / Ги Лефрансуа – Санкт-Петербург : Прайм-Евро-Знак, 2005. – 416 с.
8. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей / С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов // Вісник НАН України, 2016. – № 6. – С. 45–52.
9. Сковорода Г. Полное собрание сочинений у 2-х т. – Т. 1. / Г. Сковорода. – Київ : Наукова Думка, 1973. – 531 с.
10. Хамитов Н. В. Философия. Бытие. Человек. Мир / Н. В. Хамитов. – Київ : КНТ, 2016. – 450 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософської антропології НПУ імені М. Драгоманова **Н. В. Хамітов**